IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 21 Issue 02 May 2026

XIV–XV ASR BIRINCHI YARMIDAGI TURKIY SHE'RIYAT VA UNING O'ZIGA XOS JIHATLARI

Ibragimova Shaxnoza Ikromjon qizi
Samarqand Davlat Universiteti magistranti
Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20449674

Annotatsiya: Mazkur maqolada XIV–XV asr birinchi yarmidagi turkiy she'riyat taraqqiyoti, uning asosiy xususiyatlari, yetakchi namoyandalari hamda poetik o'ziga xos jihatlari ilmiy-nazariy asosda tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Poetik**,** tashbeh, istiora, ramz, tasavvuf, tazod, qasida, talmeh, xalq og'zaki ijodi, g'azal, tuyuq.

XIV–XV asr birinchi yarmi turkiy adabiyot tarixida o'ziga xos uyg'onish davri sifatida e'tirof etiladi. Bu davrda Markaziy Osiyo, Xuroson va Movarounnahr hududlarida siyosiy, ijtimoiy hamda madaniy hayotda yuz bergan o'zgarishlar turkiy badiiy tafakkur taraqqiyotiga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Ayniqsa, turkiy tilning adabiy til sifatida shakllanishi, she'riyatda yangi obrazlar tizimining paydo bo'lishi, aruz vaznining mukammallashuvi hamda tasavvufiy-falsafiy qarashlarning keng yoyilishi mazkur davr she'riyatining asosiy belgilaridan biri hisoblanadi. Mazkur davr ijodkorlari arab va fors-tojik adabiyoti an'analaridan unumli foydalangan holda turkiy she'riyatni yangi bosqichga olib chiqdilar. Ayniqsa, Lutfiy, Sakkokiy, Atoiy, Haydar Xorazmiy singari shoirlar turkiy tilda yuksak badiiy asarlar yaratib, keyingi davr o'zbek mumtoz adabiyoti rivojiga mustahkam zamin tayyorladilar. Ularning she'rlarida insoniy muhabbat, ilohiy ishq, komil inson g'oyasi, vafodorlik, adolat va go'zallik kabi mavzular yetakchi o'rin tutadi. Bu davr she'riyati faqat mavzu va g'oya jihatidan emas, balki badiiy shakl, poetik tasvir vositalari hamda til imkoniyatlaridan foydalanish nuqtai nazaridan ham alohida ahamiyatga ega. Shoirlar o'z asarlarida xalq tiliga yaqin ifodalarni qo'llash bilan birga murakkab badiiy san'atlardan ham mahorat bilan foydalanganlar. Natijada turkiy she'riyatning estetik imkoniyatlari yanada kengaydi. XIV asr oxiri va XV asr boshlarida Movarounnahr va Xuroson hududlarida Temuriylar davlati hukmronlik qilgan edi. Amir Temur va uning avlodlari ilm-fan, madaniyat hamda adabiyot rivojiga katta e'tibor qaratganliklari sababli bu davr Sharq Renessansining muhim bosqichlaridan biri sifatida tarixga kirgan.[1] Samarqand, Hirot, Buxoro kabi shaharlarda ilmiy va adabiy muhitning rivojlanishi natijasida ko'plab shoir va olimlar yetishib chiqdi. Xususan, Hirot shahri XV asrning birinchi yarmida Sharq madaniyatining yirik markaziga aylandi. Bu muhitda ijod qilgan adiblar turkiy tilning badiiy imkoniyatlarini namoyon etishga intildilar. Mazkur davrda tasavvuf ta'limoti ham adabiy jarayonga katta ta'sir ko'rsatdi. Naqshbandiya tariqati g'oyalari inson ma'naviy kamoloti, poklik, sabr va ruhiy yetuklikni targ'ib qilganligi sababli she'riyat mazmunida ham aks etdi.[2] Shuningdek, fors-tojik adabiyotining kuchli an'analari turkiy ijodkorlarga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Nizomiy Ganjaviy, Sa'diy Sheroziy, Hofiz Sheroziy kabi shoirlarning badiiy tajribasi turkiy adabiyot vakillari tomonidan ijodiy o'zlashtirildi. Ammo turkiy shoirlar faqat taqlid bilan cheklanmay, milliy ruh va xalqona ifodalarni ham asarlariga olib kirdilar.

XIV–XV asr birinchi yarmidagi turkiy she'riyat rivojiga bir necha omillar sabab bo'ldi:

1. Turkiy tilning adabiy mavqe kasb etishi.
2. Saroy va madrasalarda ilm-fanga e'tibor kuchayishi.
3. Tasavvufiy qarashlarning keng yoyilishi.
4. Arab va fors adabiyoti bilan madaniy aloqalar.
5. Xalq og'zaki ijodi an'analarining yozma adabiyotga ta'siri.

Ayniqsa, xalq og‘zaki ijodi elementlarining yozma she’riyatga kirib kelishi badiiy ifodaning samimiy va xalqchil bo‘lishiga xizmat qildi. Ayrim g‘azal va ruboiylarda maqol, matal hamda xalqona iboralar keng qo‘llangan.

Bu davrda aruz vazni yanada takomillashdi. Shoirlar vazn va qofiya tizimiga alohida e’tibor berib, badiiy uyg‘unlikka erishishga harakat qildilar. G‘azal janri esa yetakchi mavqega ega bo‘ldi.

XV asrning yirik namoyandalaridan biri Mavlono Lutfiy hisoblanadi. U turkiy she’riyatning rivojiga katta hissa qo‘shgan shoirlardan biridir. Lutfiy g‘azallarida insoniy muhabbat, sadoqat, visol va hijron motivlari chuqur badiiylik bilan ifodalangan.[3] Shoirning she’rlarida xalqona ruh kuchli seziladi. U murakkab falsafiy fikrlarni sodda va ravon tilda bayon qilishga intilgan. Shu sababli uning ijodi xalq orasida keng tarqalgan. Lutfiy she’riyatida tashbeh, isti’ora, tazod kabi badiiy san’atlar mohirona qo‘llanadi. Masalan, yor husnining oyga qiyoslanishi yoki oshiq qalbining yongan shamga o‘xshatilishi Sharq mumtoz she’riyatiga xos an’anaviy obrazlardir. Ammo shoir bu obrazlarga yangi ruh bag‘ishlay olgan. Lutfiy g‘azallarida quyidagi xususiyatlar yaqqol ko‘zga tashlanadi: tilning soddaligi va ravonligi; xalqona iboralarning keng qo‘llanishi; lirizmning kuchliligi; tasavvufiy ramzlarning mavjudligi; badiiy san’atlarning tabiiy qo‘llanishi. Masalan, shoirning quyidagi misralarida oshiqning iztirobi nihoyatda ta’sirchan ifodalangan:

Ko‘nglumni oldi bir pari yuzlik sanam,
Qoldim g‘am ichra men o‘zim bechoradam.

Bu misralarda ishq inson qalbini butunlay egallab oluvchi ruhiy kuch sifatida tasvirlanadi.

Sakkokiy XV asr boshlaridagi turkiy adabiyotning yetuk vakillaridan biridir. Uning ijodida saroy hayoti, insoniy kechinmalar va tasavvufiy qarashlar o‘zaro uyg‘unlashgan.[4] Shoir qasidalarida hukmdorlarni madh etish an’anasi kuzatilsa-da, g‘azallarida inson ruhiyati, muhabbat va sadoqat mavzulari yetakchilik qiladi. Sakkokiy til imkoniyatlaridan juda nozik foydalangan ijodkorlardan biri hisoblanadi. Uning she’rlarida tajnis, tanosib, husni ta’lil kabi san’atlar ko‘p uchraydi. Ayniqsa, so‘z o‘yinlari orqali mazmunning yanada chuqurlashuvi shoir mahoratini ko‘rsatadi.

Sakkokiy she’riyatida quyidagi jihatlar muhim o‘rin tutadi: poetik fikrning ixchamligi; majoziy obrazlarning ko‘pligi; musiqiylik; aruz vaznining mukammal qo‘llanishi. Shoirning ayrim g‘azallarida dunyoning o‘tkinchiligi va inson umrining qisqaligi haqida falsafiy fikrlar ilgari suriladi. Bu esa tasavvufiy tafakkurning ta’sirini ko‘rsatadi.

Atoiy XV asr turkiy adabiyotida o‘ziga xos uslub yaratgan shoirlardan biridir. Uning g‘azallarida insoniy muhabbat ilohiy ishq bilan uyg‘unlashib ketadi.[5] Atoiy she’rlarida yor obrazi nafaqat go‘zal inson, balki ilohiy haqiqat timsoli sifatida ham talqin qilinadi. Shoirning ko‘plab g‘azallarida oshiqning ruhiy kechinmalari chuqur lirizm bilan ifodalanadi. Atoiy ijodining muhim xususiyatlaridan biri — badiiy san’atlardan mohirona foydalanishidir. U isti’ora, talmeh, irsoli masal kabi san’atlarni tabiiy tarzda qo‘llaydi.

Masalan, shoir ba’zan yor ko‘zini “qotil”, kipriklarini “nayza”, lablarini esa “la’l” sifatida tasvirlaydi. Bu kabi obrazlar Sharq she’riyatida keng tarqalgan bo‘lsa-da, Atoiy ularni o‘ziga xos poetik mahorat bilan qayta ishlaydi.

Atoiy g‘azallarida inson qalbining nozik holatlari quyidagi vositalar orqali ifodalanadi: ruhiy kechinmalarning ichki monolog tarzida berilishi; tabiat tasvirlari bilan his-tuyg‘ular uyg‘unligi; ramziy timsollardan foydalanish; musiqiy ohangdorlik. Shoirning she’riyati keyingi davr turkiy adabiyoti taraqqiyotiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan.

Haydar Xorazmiy XIV–XV asr turkiy adabiyotida doston janrini rivojlantirgan ijodkorlardan biridir. Uning “Mahzan ul-asror” dostoni Nizomiy Ganjaviyning shu nomdagi asari ta’sirida yaratilgan bo‘lsa-da, unda turkiy ruh va mahalliy muhit tasviri kuchli seziladi.[6]

Shoir o‘z dostonida axloqiy-falsafiy masalalarni badiiy talqin qiladi. Insonning komillikka intilishi, adolat, saxovat, ilmning ahamiyati kabi mavzular asosiy o‘rinni egallaydi.

Haydar Xorazmiy tilning obrazlilik imkoniyatlaridan unumli foydalangan. Uning dostonida quyidagi xususiyatlar kuzatiladi: hikmatli fikrlarning ko‘pligi;

tasviriy vositalarning rang-barangligi; syujetning ravonligi;

didaktik ruhning ustuvorligi. Shoirning ijodi keyingi turkiy dostonchilik an’analariga katta ta’sir ko‘rsatgan.

XIV–XV asr birinchi yarmida g‘azal janri turkiy she’riyatning asosiy shakliga aylandi. G‘azal qisqa hajmli bo‘lishiga qaramay, unda chuqur falsafiy va lirik mazmun ifodalanardi. Bu davr g‘azallarining asosiy mavzulari quyidagilardan iborat: muhabbat; hijron va visol; ilohiy ishq; komil inson; dunyoning o‘tkinchiligi; axloqiy poklik. Shoirlar g‘azalning matla’, maqta’, radif va qofiya tizimiga qat’iy amal qilganlar. Shu bilan birga, ular mazmun va shakl uyg‘unligiga alohida e’tibor qaratganlar. Bu davr g‘azallarida musiqiylik juda kuchli. Aruz vaznining turli bahrlaridan foydalanish natijasida she’rning ohangdorligi yanada ortgan.

Tasavvuf XIV–XV asr turkiy she’riyatining muhim g‘oyaviy manbalaridan biri bo‘lgan. Shoirlar ishqni insonni ma’naviy komillikka yetaklovchi kuch sifatida talqin qilganlar.[7] Tasavvufiy she’riyatda quyidagi ramzlar keng qo‘llangan: may — ilohiy ishq; soqiy — pir yoki murshid; mayxona — ruhiy poklanish maskani; yor — Haq timsoli; oshiq — komillikka intiluvchi inson. Bu ramzlar orqali shoirlar murakkab falsafiy fikrlarni obrazli tarzda ifodalashga muvaffaq bo‘lganlar. Tasavvufiy she’riyatning yana bir muhim xususiyati — inson qalbining ichki olamiga chuqur kirib borishidir. Shoirlar tashqi voqelikdan ko‘ra ruhiy holatlarni tasvirlashga ko‘proq e’tibor qaratganlar. Mazkur davr turkiy she’riyatining muhim jihatlaridan biri — til masalasidir. Shoirlar turkiy tilning boy imkoniyatlarini namoyon etishga intilganlar. Ayniqsa, xalq tiliga yaqin iboralar, maqol va hikmatli so‘zlarning qo‘llanishi she’riyatning xalqchilligini ta’minlagan. Shu bilan birga, arab va fors tillaridan kirib kelgan so‘zlar ham faol ishlatilgan. Bu holat o‘sha davr madaniy muhitining tabiiy natijasi edi.Shoirlarning uslubida quyidagi jihatlar ko‘zga tashlanadi: ravonlik; obrazlilik; musiqiylik; majoziylik; hissiy ta’sirchanlik. Tilning badiiy imkoniyatlarini kengaytirish keyingi o‘zbek adabiy tili shakllanishiga katta hissa qo‘shdi.

XIV–XV asr birinchi yarmidagi turkiy she’riyatda badiiy san’atlar muhim poetik vosita sifatida xizmat qilgan. Shoirlar ma’no ta’sirchanligini oshirish uchun turli san’atlardan foydalanganlar.

Eng ko‘p uchraydigan san’atlar quyidagilar:

Tashbeh. Bir predmet yoki hodisani ikkinchisiga qiyoslash orqali obrazlilik yaratiladi. Misol:

Yuzing oydek porlar tun ichra har dam.

Isti’ora. Narsa yoki hodisani bevosita boshqa nom bilan atash orqali majoziy ma’no hosil qilinadi.Tajnis. Bir xil shakldagi so‘zlarning turli ma’nolarda qo‘llanishi.

Talmeh. Tarixiy yoki diniy voqealarga ishora qilish.

Tazod. Qarama-qarshi tushunchalarni yonma-yon qo‘llash.

Masalan:

Visoling jannat erur, hijroning do‘zax.

Bunday san’atlar she’rning estetik qimmatini oshirish bilan birga mazmunni ham chuqurlashtirgan.

XIV–XV asr turkiy she’riyatida xalq og‘zaki ijodi an’analari muhim rol o‘ynagan. Ayrim she’rlarda xalq qo‘shiqlariga xos ohangdorlik va samimiylik seziladi. Maqol va matallar, xalqona tashbehlar, tabiat tasvirlari yozma she’riyatga tabiiy ravishda kirib kelgan. Bu holat ikki jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi: 1. She’riyatning xalqchil bo‘lishiga xizmat qilgan.

2. Turkiy tilning tabiiy va jonli ifoda imkoniyatlarini boyitgan.

Shuning uchun ham bu davr she’riyati keyingi asrlar adabiyotiga kuchli ta’sir ko‘rsatdi.

Mazkur davr she’riyatida ayol obrazi ko‘pincha go‘zallik va ilohiy mukammallik timsoli sifatida tasvirlangan. Yor obrazi orqali nafaqat tashqi go‘zallik, balki ma’naviy kamolot ham ifodalangan. Shoirlar ayol husnini quyidagi obrazlar orqali tasvirlaganlar: oy, quyosh; gul; sarv; la’l; gavhar.

Bu obrazlar Sharq mumtoz adabiyotining an’anaviy poetik tizimiga mansub bo‘lsa-da, turkiy shoirlar ularga milliy ruh bag‘ishlashga harakat qilganlar.

XIV–XV asr turkiy she’riyatida ishq markaziy mavzu hisoblanadi. Biroq bu ishq faqat dunyoviy muhabbat emas, balki insonning ma’naviy kamolot sari intilishi sifatida ham talqin qilinadi. Oshiq obrazi sabrli, sadoqatli va fidoyi inson sifatida gavdalanadi. Hijron esa ruhiy poklanish vositasi sifatida tushuniladi. Tasavvufiy she’riyatda ishq insonni Haqqa eltuvchi yo‘l deb qaraladi. Shu sababli ko‘plab g‘azallarda oshiqning iztirobi ijobiy ma’noda talqin qilinadi.

XIV–XV asr turkiy she’riyatida aruz vazni yetakchi o‘rin tutgan. Shoirlar aruzning turli bahrlaridan mahorat bilan foydalanganlar.

Aruzning qo‘llanishi she’rning: musiqiyligini; ritmik uyg‘unligini; estetik ta’sirchanligini oshirgan. Shoirlar vazn va mazmun uyg‘unligiga katta e’tibor berganlar. Natijada g‘azal va qasidalar ohangdor hamda ta’sirchan chiqqan. Aruz tizimining mukammallashuvi keyingi mumtoz adabiyot taraqqiyotiga mustahkam zamin yaratdi.

XIV–XV asr birinchi yarmidagi turkiy she’riyat Sharq adabiy tafakkurining muhim bosqichlaridan biri hisoblanadi. Bu davrda turkiy tilning badiiy imkoniyatlari keng namoyon bo‘lib, g‘azal va doston janrlari yuksak taraqqiyotga erishdi. Lutfiy, Sakkokiy, Atoiy, Haydar Xorazmiy singari shoirlar ijodi turkiy she’riyatni yangi bosqichga olib chiqdi. Ularning asarlarida muhabbat, komillik, axloqiy poklik va ilohiy ishq kabi mavzular chuqur badiiylik bilan yoritildi. Mazkur davr she’riyatining o‘ziga xos jihatlari quyidagilarda namoyon bo‘ladi: tasavvufiy-falsafiy mazmunning kuchliligi; g‘azal janrining yetakchi mavqei; turkiy tilning ravon va obrazli qo‘llanishi;

xalq og‘zaki ijodi an’analarining ta’siri; badiiy san’atlarning boy va tabiiy qo‘llanishi. XIV–XV asr turkiy she’riyati keyingi o‘zbek mumtoz adabiyotining shakllanishida mustahkam poydevor bo‘lib xizmat qildi. Shu sababli mazkur davr adabiy merosi nafaqat tarixiy, balki estetik va ma’naviy jihatdan ham katta ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hayitmetov A. O‘zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1978. – B. 115.
2. Komilov N. Tasavvuf. – Toshkent: Movarounnahr, 2009. – B. 84.
3. Mallayev N. O‘zbek adabiyoti tarixi. I kitob. – Toshkent: O‘qituvchi, 1965. – B. 342.
4. Nosirov O. O‘zbek adabiyotida g‘azal. – Toshkent: Adabiyot va san’at, 1972. – B. 136.
5. Umarova S., Xayrullayeva D. Atoiy g‘azallarida isti’ora san’atining qo‘llanilish mahorati // “Yosh mutaxassislar”. – 2023. – №6. – B. 28–33.
6. Fitrat A. Eng eski turkiy adabiyot namunalari. – Toshkent, 1927. – B. 97.
7. Komilov N. Tasavvuf. – Toshkent: Movarounnahr, 2009. – B. 121.
8. Bertels Y. Navoiy va Jomiy. – Moskva: Nauka, 1965. – B. 56.